

KİTABXANAŞÜNASLIQ. KİTABŞÜNASLIQ. BİBLİOQRAFIYAŞÜNASLIQ

UOT 002.2 + 821.512.162

Aybəniz Əliyeva-Kəngərli,
filologiya üzrə elmlər doktoru
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç., 26
e-mail: aybeniz.kengerli@gmail.com

SANKT-PETERBURQ DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN FONDUNDA SAXLANILAN "OĞUZNAMƏ" VƏ "ƏMSALİ-TÜRKANƏ" ƏLYAZMALARI KİTABŞÜNASLIQ TƏDQIQATLARINDA

Açar sözlər: *əlyazma, tarixi-mənəvi dəyərlər, kitabxana xidməti, bibliografik arayış, oxucu.*

Giriş. *Məqalədə Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərindəki Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin əlyazmalar fondunda mühafizə olunan "Oğuznamə" və "Əmsali-türkanə" kimi iki möhtəşəm orta çağ əlyazma-kitabı təhlilə cəlb olunur. Azərbaycan folklor mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edən bu əlyazma-kitabları ilk dəfə olaraq kitabşünaslığın nəzəri müddəaları əsasında araşdırılır. Əlyazmaların həm əhatə etdiyi materialların həcm və sayına, həm də tərtib-hazırlanma prinsipinə görə orta çağ "Folklor kitabı"nın normativ standartlarına uyğunluğu konkret misallarla əsaslandırılır.*

Əsas mətn. Başqa məmləkət kitabxanalarında qorunub saxlanılan əlyazma-kitablarından biri Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərindəki Dövlət Universitetinin (keçmiş Leninqrad Dövlət Universiteti) şərqşünaslıq fakültəsinin əlyazmalar fondundadır. XVI əsrin sonu ilə XVII əsrin əvvəlləri arasında yazıya alınmış və ya üzü köçürülmüş bu əlyazma elm aləmində şərti olaraq "Oğuznamə" adı altında tanınır. Bunun səbəbi əlyazmanın titul səhifəsində iri, qalın hərflərlə sərlovhə əvəzində fars dilində yazılmış "Haza kitabı - Oğuznamə" ("bu, "Oğuznamə" kitabıdır") ifadəsidir. İki minə yaxın atalar sözü, məsəl, qanadlı söz və hikmətamiz kəlamın toplanıldığı bu əlyazma kitabın sərlovhəsindən aşağıda onun toplayıcı-tərtibçisi olan katibin də adı aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir: "Məcməül-əmsali - Məhəmmədəli". Bunun altında sadəcə olaraq "Əmsali - Məhəmmədəli" yazısı da vardır [1, s.7-11]. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, haqqında danışılan əlyazma saxlanıldığı kitabxana fondunun kataloquna "Əmsali-türki" adı altında daxil edilmişdir. "Əmsali - türki" - "Türk məsəlləri" və ya "Türk atalar sözləri" anlamına gələn bir başlıqdır. Bütün bu sərlovhələr içərisində ən çox diqqəti çəkən kitabın müəllifi saydığımız Məhəmmədəlinin əlyazmaya verdiyi əsas-ümumi addır: "Oğuznamə".

Əvvəlki oğuznamələrdən söz açarkən onları oğuzların nəsil-tayfa şəcərəsinə, babaları Oğuz Xanın (Oğuz Kağanın) və onun ardıcılları olan fütuhətçi oğuz bahadırlarının şücaətinə həsr olunmuş dastanlar və tarix kitabları kimi səciyyələndirmişdik. Məhəmmədəlinin hazırladığı eyni adlı əlyazmada həmin səciyyəni əks etdirən müəyyən

işartı və işarələr (atalar sözlərindəki oğuzçuluq əhval-ruhiyyəsi, bir qisim məsəl və atalar sözlərinin "Dədə Qorqud"un müqəddiməsindəki öyüd və nəsihətlərlə üst-üstə düşməsi və s.) olsa da, təqdim olunan mətnin ana xətti oğuzların etnik şəcərə-geniologiya və fəthat yürüşlərinin inikasına bağlı deyildir. Elə isə, bəs nə səbəbə bu əlyazma "Oğuznamə" adlandırılmışdır? Zənnimizcə, yuxarıda göstərilən məzmun xətlərində başqa, geniş mənada "oğuzlara, oğuz türklərinə mənsub olan, onlardan bəhs edən kitab" mənası verən "Oğuznamə" əlavə olaraq həm də "oğuzlara məxsus mənəvi dəyərlər kitabı" kimi düşünülüyündən əlyazma-kitabın belə bir adı daşması təbiidir. Milli düşüncəyə və yaxşı savada malik olan əlyazmaçı-katib Məhəmmədəli oğuzlar arasından toplanılmış atalar sözləri və müdrik, hikmətamiz kəlamlar toplusunu heç də təsadüfən "Oğuznamə" adlandırmazdı. Məhəmmədəlinin sözü gedən əlyazma-məcmuəsinə qədər bu qəbildən olan bir çox başqa "Folklor kitabı" da oğuzların milli-mənəvi dəyərləri ilə əlaqədar olduğu üçün "Oğuznamə" adlandırılmışdır.

Uzun müddət şərqşünas və türkoloqların diqqətindən yayınmış bu qiymətli "Folklor kitabı" ilk dəfə 1964-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Leninqradda elmi ezamiyyətdə olan müəllimi Samət Əlizadə tərəfindən üzə çıxarılmış, lakin imkan məhdudluğuna görə üstündən xeyli keçəndən sonra 1987-ci ildə transliterasiya edilərək geniş açıqlama və dolğun müqəddimə ilə birlikdə Bakıda nəşr olunmuşdur.

Oğuz, konkret şəkildə isə Azərbaycan folklor arealına məxsusluğu təkcə sərlövhədəki addan ("Oğuznamə") deyil, habelə yazıya alınmış nüsxələrin dil-ləhcə xüsusiyyətlərindən, etnoqrafiya realilərindən açıq şəkildə görsənən bu atalar sözü toplusu uzun bir zaman ərzində və gərgin zəhmət sayəsində hazırlanıb başa gətirilmişdir. Oğuz atalar sözləri və məsəllərinə bu məcmuəyə qədər Mahmud Kaşqarının "Divani-lügət-it-türk" əsərində, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında, Yazıçioğlu Əlinin "Səlcuqnamə"-sində, bir çox başqa tarixi və ədəbi qaynaqlarda, o cümlədən də Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Nemətullah Kişvəri və başqa klassiklərin yaradıcılığında, XIII-XVI əsrlərə aid anadilli epik şeirin dilində az və ya çox dərəcədə rast gəlinərsə də, hələlik ortada mövcud olan faktik mənzərəyə əsasən deyə bilərik ki, "Folklor kitabı" statusuna malik atalar sözü və məsəllər kitabı əlimizdəki Məhəmmədəli "Oğuznamə"sidir. Buradakı nüsxələr əsrlər boyu oğuzların dilində onlara məxsus mənəvi mədəniyyətin-etnoqrafik həyat tərzinin, dünyagörüşün, düşüncə və əxlaq biçiminin tərkib hissəsi kimi yaranmış-yaşamış, nəsil-dən-nəslə yüzildən-yüzilə ötürülmüşdür.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən səsləndirilən bir qisim atalar sözləri bu baxımdan təbii şəkildə "Oğuznamə"də də öz əksini tapmışdır. Dədə Qorquddakı: *"Allah-allah diməyincə işlər onmaz"* [2, s.19], *"Qaravaşa don geyirsən qadın olmaz"* [2, s.20], *"Oğul atadan görməyincə süfrə açmaz"* [2, s.20], *"Kül təpə olmaz"* [2, s.20] atalar sözləri demək olar ki, eyni şəkildə "Oğuznamə"də də təkrarlanır. Dədə Qorqud boylarının sonluq-qapanış duası olan "Yum" verəlim, xanım" bölümünə aid:

*"Gəlümlü-gedimli dünya,
axır ucu ölümlü dünya" [2, s.51]*

poetik frazasını da "Oğuznamə"də "*Uzun yaşın ucu ölümdür*" [3, s.60] şəklində görürük. Belə bənzərlikləri ortaya qoya biləcək onlarca nümunəni xatırlatmaq olar. Bir qədər sonra başqa bir əlyazma-kitabdakı eyni məqamları təhlil edərkən və bu qəbildən olan paralellər üzərinə bir daha qayıdacağıq.

"Oğuznamə"dəki pəremik vahidlərin özündən sonrakı tarixi mərhələlərlə müqayisəsi də maraqlıdır. Bu əlyazmadan təqribən bir əsr sonra – XVIII yüzillikdə hazırlanmış "Əmsali-türkanə" adlı atalar sözləri məcmuəsindəki örnəklərlə, eləcə də XIX-XX əsrlərdəki çeşidli toplama-nəşr materialları ilə, ən başlıcası isə, hazırda Azərbaycan türkcəsində canlı, dinamik vəziyyətdə yaşayan atalar sözləri ilə müqayisə apardıqda "Oğuznamə"dəki nümunələrin yetmiş-səksən faizinin cüzi variant fərqlərlə hələ də dövriyyədə qaldığı xalqın yaddaşında, güzəranında öz folklor həyatını davam etdirdiyi məlum olur. Digər müqayisələri bir qədər sonraya saxlayaraq "Oğuznamə"dəki atalar sözləri ilə çağdaş Azərbaycan folklorundakı eyni səciyyəli örnəklərin bəzilərini müqayisə etmək yetərlidir:

"Oğuznamə"də:

"El ilə gələn bəla bayramdır" [3, s.25]

"Elnən hər nə gəlsə toy-bayramdır".

"Oğuznamə"də:

"İnsaf din yarısıdır" [3, s.25]

Çağdaş Azərbaycan folklorunda:

"İnsaf dinin yarısıdır".

"Oğuznamə"də:

"Əgri otur doğru söylə" [3, s.33].

Çağdaş Azərbaycan folklorunda:

"Əyri oturaq, düz danışaq".

"Oğuznamə"də:

"Anasını gör qızını al, qıyısın gör, bezinal" [3, s.33].

Çağdaş Azərbaycan folklorunda:

"Anasına bax, qızını al, qırağına bax bezini"

"Oğuznamə"də:

"İki qarbuş bir qoltuğa sığmaz" [3, s.42].

Çağdaş Azərbaycan folklorunda:

"Bir əldə iki qarpız tutmazlar" və s.

Türk-oğuz mənəvi-tarixi kimliyini üzərinə ad almış bu əlyazma-kitabda türklüyü, oğuzluğu şərtləndirən mənəvi keyfiyyətlərə geniş yer verilmişdir. Ömrü at belində, savaş

meydanlarında keçən etnosun aşağıdakı atalar sözlərində əks olunmuş portreti unudulmazdır:

*"Türk atının samanı bol gərək",
"At muraddır",
"Türk ucuz bulduğun murdar sanar",
"Atı dostun kimi bəslə, düşmənin kimi bin",
"Ər yumuşağın ər yer, ağac yumuşağın qurd yer",
"Ad altında ər ölür",
"Oğuz yumundan bayımışdır" və s.*

Göründüyü kimi, türk-at-mərdlik-igidlik anlayışları bu frazeoloji vahidlərin əsas məğzini təşkil edir. Burada türk etnopsixologiyasının ən mühüm cizgiləri lakonik şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. *"Oğuz yumundan bayımışdır"* - deyimində isə oğuzun alqış-xeyir-dua, xeyirxahlıq yolu ilə yüksəlməsi, hörmət-izzət sahibi olması vurğulanmışdır. Tanrı dərgahına yönəlmiş alqış-duanın "yum" adı altında çıxış etdiyini "Kitabi-Dədə Qorqud"un boy sonlarındakı "yum verəlim, xanım!" müraciət-xitabında qərar tapmışdır.

Ümumiyyətlə, "Oğuznamə"də cəmləşdirilmiş atalar sözləri və hikmətli kəlamlar xalqın yüzillər boyundan gələn həyat təcrübəsi, təsərrüfat-yaşayış biçimi, gün-güzəran götür-qoyları, ailə-məişət münasibətləri, dostluq, qohumluq, yoldaşlıq əlaqələri zəminində yaratdığı dərin mətn-məzmun yükünə malik ümumiləşdirici və bir çox hallarda dolaylı və məcazi məna daşıyan lakonik, yığcam folklor örnəkləridir.

Etnoqrafik həyat tərzini, gün-güzəranı əks etdirən və tədbirli, diqqətli olmağı xatırladan örnəklər:

"Buğdayı qonşuna sat, çörəgin bilə yeyəsən" [3, s.70]

"Buğday əkmək yoq isə, buğda dilündəmi yoqdur" [3, s.70]

"Təki ayranın olsun, sinək Bağdatdan gəlür, qonar" [3, s.86]

"Dəgirməndə unluğı süpürüncə, xırman yerində süpürgəni bir artıq çal!"
[3,s.99]

"Söz var, aş bitürüz, söz var, baş yedürür" [3, s.113]

"Boş torvayla at bir gəz tutulur" [3, s.47].

Ailə-məişət, qohum-qonşu münasibətlərini və cəmiyyət daxili əxlaq normalarına diqqət çatdıran örnəklər:

"Əski düşmən dost olmaz,

Əski dost düşmən olmaz" [3, s.42]

"Azacıq aşım-qovğasız başım" [3, s.53]

"Həməmdə bir tas suyu bilməyən, həmmamı başına yığarsan da bilməz" [3, s.97]

"Dost başa baqar, düşmən ayaqa baqar" [3, s.101]

"Qonşu haqqı - Tanrı haqqı" [3, s.145]

"Qonşu qızı çapaqlı olur" [3, s.146].

"Oğuznamə"də el ağzından götürülmüş sərt-kəskin deyimlər və vulqar sözlərlə müşayiət olunan elat ifadələri də nəzərə çarpmaqdadır. Görünür ki, folklor nümunələrini toplayan müəllif kitabı tərtib edərkən bu səpgidəki nümunələri saf-çürük etməyə ehtiyac duymamışdır. O, atalar sözləri və el deyimlərini təbii vəziyyətdə necə varsa o şəkildə də

saxlamağı daha məqsədyönlü saymışdır. Bəlkə də orta çağ kitab mədəniyyətində bu, yol verilən bir hal olmuşdur.

"Oğuznamə" ərəb əlifbasının hərf ardıcılığının düzümünə uyğun olaraq atalar sözlərini "əlif"dən "ya"ya doğru sıralamaq prinsipi ilə tərtib olunmuşdur. Nümunələrə hər hansı bir şərh-açıqlama verilməmişdir. "Əmsali-Məhəmmədəli" ifadəsindən toplayıcı-tərtibçinin kimliyi bilinsə də folklor informatorları və materialların əldə edildiyi mənbələr və toplanıldığı ərazi barədə heç bir qeyd verilməmişdir. Nümunələr xəlqi tələffüz qaydasına uyğun şəkildə, yəni söyləndiyi kimi yazıya alınmışdır. Məcmuədə ərəb və fars dillərində də bir neçə atalar sözü, hikmətamiz deyim və kəlamlar, habelə Şərq klassiklərinə məxsus didaktik beyt və misralar da yer almışdır. Bu qəbildən olan xırda əlavə və müdaxilələr "Oğuznamə"nin ümumi ruhuna, yəni onun "Folklor kitabı" səciyyəsinə elə bir ciddi xələl gətirməmişdir. Əlyazma həm əhatə etdiyi materialların həcm və sayına, həm də tərtib-hazırlanma prinsipinə görə orta çağ "Folklor kitabı"nın normativ standartlarına uyğun gəlir.

Nəticə. *Azərbaycan folklor mədəniyyətinin mühüm bir hissəsini təşkil edən atalar sözü və hikmətamiz el kəlamlarının bir janr və folklor mətni kimi keçirdiyi təkamül və inkişaf prosesinin tarixini aydınlaşdırmaq, onların etnosun mənəvi həyatındakı işləklilik dərəcəsini müəyyənləşdirmək, bədii-üslubi və semantik keyfiyyətlərinin tarixi və müasir spesifikasiyasını öyrənmək baxımından orta əsrlərə məxsus "Folklor kitabı" kimi "Oğuznamə" əlyazma-kitabının böyük elmi-mədəni əhəmiyyəti vardır. Folklorşünaslıq, etnoqrafiya, linqvistika və mətnşünaslıq problemlərinə həsr olunmuş ən müxtəlif tədqiqatlarda bu misilsiz qaynaqdan dönə-dönə yararlanılacağı qətiyyən şübhə doğurmur.*

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə, S. Müdrikliyin sönməyən işığı: Oğuznamə. Bakı: Yazıçı, 1987, s. 3-17.
2. Kitabı-Dədə Qorqud / hazırl.: S.Əlizadə, F.Zeynalov. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
3. Oğuznamə / hazırl.: S.Əlizadə. - Bakı: Yazıçı, 1987, 223 s.

Айбениз Алиева-Кенгерли

РУКОПИСИ "ОГУЗНАМА" И "АМСАЛИ-ТУРКАНА", ХРАНЯЩИЕСЯ В ФОНДЕ САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА В БИБЛИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Резюме

В статье анализируются две знаменитые средневековые рукописи «Огузнаме» и «Амсали-Туркана», хранящиеся в рукописном фонде факультета востоковедения Санкт-Петербургского государственного университета. Эти рукописи, являющиеся

неотъемлемой частью азербайджанской фольклорной культуры, впервые изучаются на основе теоретических положений библиографии. Соответствие рукописей нормативным требованиям средневековой «Книги фольклора» как по объему, так и по количеству охваченных материалов, а также принципу составления подтверждается конкретными примерами.

Ключевые слова: *рукописи, исторические и моральные ценности, библиотечные услуги, библиографический справочник, читатель.*

Aybeniz Aliyeva-Kanqarly

"OGUZNAMA" AND "AMSALI-TURKANA" MANUSCRIPTIONS STORED IN THE FOUNDATION OF SAINT-PETERSBURG STATE UNIVERSITY IN BIBLIOGRAPHIC RESEARCH

Summary

The article analyzes two great medieval manuscripts, such as "Oguzname" and "Amsali-Turkana" preserved in the manuscript fund of the Faculty of Oriental Studies of the State University in St. Petersburg, Russia. These manuscripts, which are an integral part of Azerbaijani folklore culture, are studied for the first time on the basis of theoretical provisions of bibliology. The conformity of the manuscripts to the normative standards of the medieval "Book of Folklore" in terms of both the volume and number of materials covered and the principle of compilation is substantiated by concrete examples.

Key words: *manuscripts, historical and moral values, library services, bibliographic reference, the reader.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.04.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 07.05.2021

Filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.